SUZANNE VAN DAMME

SUZANNE VAN DAMME

SUZANNE VAN DAMME

Les racines d'une jungle, 1952. Coll. Jean Coppez, Bruxelles.
Wortels van wildernis, 1952. Verz. Dr. Jean Coppez, Brussel.

MONOGRAFIEEN OVER BELGISCHE KUNST

SUZANNE VAN DAMME

DOOR

ROGER BODART

VOOR HET MINISTERIE VAN OPENBAAR ONDERWIJS
UITGEGEVEN DOOR DE SIKKEL TE ANTWERPEN

Redaktiekomitee : Em. Langui, François Maret en August Corbet.

DE levensloop van Suzanne van Damme kan in enkele woorden worden samengevat. Zij werd op 22 september 1901 te Gent geboren, studeerde eerst aan de Academie van haar geboortestad en later te Brussel. Daarna begeeft zij zich naar het Zuiden van Frankrijk, reist naar Engeland, exposeert te Londen en verblijft te Parijs, waar haar schilderijen in verschillende zalen worden tentoongesteld. Haar werk kan niet meer worden voorbij gezien. Het wordt gunstig opgemerkt te Praag, te 's Gravenhage, op de Biënnale van Venetië, te Milaan, te Brussel en te Antwerpen. Er worden boeken aan gewijd, waarvoor Paul Fierens, Paul Colinet en Marcel Lecomte de inleiding schreven. Zij behoort tot de schilders van vandaag, waar rekening mee dient gehouden.

De weg die door Suzanne van Damme werd afgelegd ligt natuurlijk geenszins in deze dorre opsomming besloten. Hij kende meer hoekige bochten dan kronkelpaden en voerde haar van het realisme naar de uiterste gebieden van het surrealisme. Deze weg omvat heel haar prachtig avontuur.

Bij de ontdekking van haar jeugdwerken worden wij getroffen door de stevigheid en ook door de levendigheid van haar métier. In de *Zeevruchten*, die dagtekenen van 1925, voelen wij de vreugde van het schouwen en van het schilderen. „De kleur is het licht dat lijdt", zei Goethe. Bij Suzanne van Damme trilt het licht van genoegen. Op 24-jarige leeftijd kan zij zich nog niet van sommige indrukken losmaken. Haar *Zeevruchten*, haar marines en haar portretten verwijzen naar James Ensor. Maar deze invloed is van voorbijgaande aard.

Zij begeeft zich naar Provence en daar leren het ongenadige licht en de keurig geordende bergmassa's haar de Romeinse kunst der constructie. Haar landschappen „vloeien" niet meer in elkaar, zij worden opgebouwd. Gulzig geeft zij zich aan de nuances over. Een van haar doeken heet : *Virtuositeit van de natuur*. Ook zij wordt een virtuose. Zij wil alles kennen, alles proeven, alles zeggen en het verstandig zeggen. Dit „libido sciendi" en dit „libido dicendi" zijn voor haar een kracht en een gevaar tegelijk. Want, terwijl haar métier van langsom steviger wordt, loopt zij kans te verdwalen temidden der verrukking,

die het gevolg is van de virtuositeit. Wat er ook van zij, de jaren die zij in Vlaanderen, in Provence en in Parijs doorbrengt, zijn zeer vruchtbaar, niet alleen door het vele reizen, maar ook omdat zij aldus een leertijd heeft doorgemaakt, waaruit zij eindelijk te voorschijn komt zoals ze zelf is, bereid om haar ware stem te laten horen.

In 1937 plaatst een stevig naaktschilderij, van een kalme sensualiteit, een beetje zwaar en door de kunstenares *De rust der lijnen* genoemd, ons voor een kunst die geen enkel probleem stelt. Een tot rust gekomen en geruststellende realistische kunst, die de pracht van het menselijk lichaam bezingt en niets anders nastreeft. Dezelfde karakteristieken biedt de andere naaktfiguur van 1937, die heel welsprekend *Een lichaam* heet. En het is wel degelijk daarover dat het gaat, over de aanwezigheid van een lichaam ; dit is alles en het volstaat. Suzanne van Damme heeft op dit ogenblik in de schilderkunst bereikt, wat Georges Grard bereikt in de beeldhouwkunst. Voor haar bestaat alleen de zichtbare wereld.

De grote breuk dagtekent van 1941. In dit tot nogtoe zo geruststellend heelal, komt plots een andere wereld opdagen. De wereld van het verdichtsel, van de droom die langer duurt dan de slaap. Een ongewoon bittere wereld, van een nauwelijks verholen perversiteit. Een wereld die sterk verschilt van hetgeen de werkelijkheid wordt genoemd. Hoe ongewoon zijn inderdaad deze *Sybillen* (1941) die, hoe braaf zij ook volgens de academische voorschriften getekend zijn, ons op een zonderlinge wijze heimelijk ontstellen !

Ik weet trouwens niet of het opgaat van een breuk te gewagen. Misschien betreft het veeleer een langzame en onbewuste overgang van de ene wereld in de andere. Zoals Franz Hellens het zo juist heeft uitgedrukt, „heeft Suzanne van Damme in haar droom Jeroen Bosch ontmoet, in een dagdroom die de gewone sfeer van de geïnspireerde kunstenaar uitmaakt. Deze ontmoeting is dus niet alleen toevallig (wat de zuivere rede betreft), maar de kunstenaar heeft er zèlf slechts een vaag vermoeden van, zoals dit in een droom gebruikelijk is. Waarom dromen wij van iets ? Vanwaar komen de wezens die onze dromen bevolken en de vage of nauwkeurige gelijkenissen, die zij in onze ziel of in onze zintuigen oproepen ?".

Hellens heeft gelijk, hierop de aandacht te vestigen. Het is inderdaad mogelijk Suzanne van Damme in te schakelen in de grote stroming die er, van Freud tot Proust, van Valéry tot Gracq, van Picasso tot Delvaux om bekommerd is, de schittering van het intellect te doen neerdalen in het duister van de dromenwereld. Een belangrijk gedeelte van de hedendaagse literatuur en van de moderne schilderkunst zou

Suzanne van Damme

de naam mogen dragen van „de wakende droom" of juister nog „de bewaakte droom". In dit opzicht is Hellens, de auteur van *Mélusine* en van de *Réalités fantastiques*, een broeder van Suzanne van Damme. Ziehier wat hij verder nog over haar zegt : „In haar huidige doeken is Suzanne van Damme tegenover geen enkele school schatplichtig. Zij beheerst volkomen haar vorm en haar gedachten en voert, als een moderne Diana, een denkbeeldige troep jachthonden aan, die steeds nieuwe beelden achternazitten. Zij negeert elke school, behalve de school van de droom, van haar eigen dromen, haar inventie, haar fantasie. En wij voegen er onmiddellijk aan toe : deze fantasie is volkomen logisch, goed geördend, zoals die van een droom ; zoals een droom, drukt zij zich uit in klare, evenwichtige beelden".

Het is dan ook goed te begrijpen, dat Henry Michaux, Colinet, Marcel Lecomte en Franz Hellens tot de vertrouwde vrienden van Suzanne van Damme behoren. De droombezweringen van de ene en het surrealisme van de andere, hebben zich meester gemaakt van haar œuvre, dat gewijd scheen aan de meest lieftallige en geruststellende harmonie.

In 1947 publiceert Suzanne van Damme een plaket *Les naturels de l'esprit*, een reeks tekeningen gecommentarieerd door een van onze origineelste dichters, Paul Colinet. Paul Colinet behoort tot dit soort barokke schrijvers, die Jean Cassou „Chinees" zou noemen en die aan België de weelderige verbeelding en de op het ongewone beluste geest hebben geschonken van een Michaux, een Norge, een Neuhuys en een Dewalhens, broeders van Bruegel, Bosch en Ensor. Colinet was als voorbeschikt om de tekeningen van Suzanne van Damme met de arabesken van zijn dromen te omspelen. In enkele korte en scherpe bewoordingen verklaart hij de onderdrukte wreedheid, waardig van het Verre Oosten, die in deze kunst besloten ligt en waarvan niet met zekerheid te zeggen valt of zij terughoudend, zedig of verbitterd is.

Ziehier, bijvoorbeeld, wat hij zegt over een blik : „Raclé jusqu'au pilori, le regard de blason arrose encore, en secret, ses amaryllis exterminées". In deze zinsnede zijn de werkelijkheid en het fantastische met elkaar vermengd op een wijze, die doet denken aan de trant van Jules Renard, herzien door Lautréamont. Dat is wel degelijk het klimaat van Suzanne van Damme.

En verder : „Orgueil ! Pour soutenir la rage blanche, la démone de suie se cambre". Nogmaals voelen wij ons ondergedompeld in „Les histoires naturelles", waarover een Michaux of een Antonin Artaud bloed en vuur zou hebben uitgestrooid.

Tenslotte nog : „Pour un chien, un morceau de sucre faisait le beau..." Dit onderschrift verkrijgt pas zijn volle betekenis naast de tekening. Het past er uitstekend bij. Samen vormen zij één geheel.

Wie zei ook weer, dat liefde veel meer is dan liefde ? Hetzelfde kan gezegd worden van gelijk wat : een stoel, een wolk, een clown, elk voorwerp, geheel het leven is meer dan wat het zelf is. Het is een teken, een symbool, dat voortleeft in een onzichtbare wereld, waar wij het slechts uiterst moeizaam kunnen volgen, maar wij voelen intuïtief dat deze wereld oneindig is, zonder grenzen. Ze is aanwezig in de kunst van Suzanne van Damme en haar bedoeling kan aldus worden samengevat : van het zichtbare naar het onzichtbare. Ongetwijfeld is deze richting niet van gevaren ontbloot, want ze kan een schilder doen terecht komen in een wereld die de zijne niet is, deze van de poëzie of van de meditatie. Nochtans blijkt deze richting ongewoon vruchtbaar, wanneer ze de schilder tot de uiterste grens van zijn kunst voert, op de rand van hetgeen verder ligt.

Marcel Lecomte heeft uitstekend dit soort aureool beschreven, dat al de door Suzanne van Damme geschilderde voorwerpen omgeeft : „Ze weten niet wat ze allemaal zijn, dit voorwerp, dit wezen, dit kind, dit naakte meisje. Zij worden bezeten door een wereld van heimwee en door een wereld van mogelijkheden en deze intuïtie van zoveel intieme en onderdrukte bewegingen heeft, naar wij menen, de kunstenares naar dit discreet-lichtend métier gevoerd. Door middel van penseeltrekken en tinten schept zij met wensen en angst vervulde figuren, die zich aan elke te nauwkeurige gelijkenis onttrekken.

Zie, bijvoorbeeld, het portret van dit jonge meisje, dat op zichzelf schijnt te wachten. Het is alsof zij zich op zwijgzame en heel geheimzinnige manier tegen de werkelijkheid wil beschermen. Zij is tegelijk zelfzeker en nederig en volgt aandachtig de vorderingen van haar innerlijke herschepping."

Een weinig verder spreekt Marcel Lecomte over de landschappen van Suzanne van Damme en hij schrijft : „Maar de kunstenares reist. Zij gaat in een klimaat vertoeven, dat totaal verschilt van dat waarin zij geleefd, gedroomd en de wereld ontwaard heeft. Zij vestigt zich te Cagnes en te Marseille. Zij zet er haar experimenten voort. Inderdaad hoeven wij hier van een voortzetting te spreken, want de meeste landschappen die zij in deze periode schildert, maken een zonderlinge indruk. Het is alsof alle dingen slechts lichtjes en subtiel worden aangeraakt. Andere doeken schijnen enkel ontstaan uit de zorg om een ogenblik van zachte schaduw af te zonderen, een schaduw vol

schakeringen en nog door de vroege dauw beschermd tegen de duidelijke aanwezigheid van de zon die, in volle daglicht, de wandelaar in het Provencaalse landschap verplettert en dronken maakt en hem met een alombekende verheerlijkende duizeligheid vervult."

Helemaal geen zwaarte in de penseel- of potloodtrek, maar integendeel een lichte aanraking, die het voorwerp doet natrillen en weergalmen als kristal. Een van de hoogtepunten uit haar œuvre, in dit opzicht, is ongetwijfeld *het geheime voorstel* : tegen het hoge en ledige luchtruim tekent zich de gestalte af van een jonge naakte vrouw. Aan haar voeten liggen een winkelhaak, een passer, een sfeer, een kubus en een kegel ; achter deze geometrische figuren strekt zich een bewogen landschap met rotsen en bergen uit, dat enkel langs een kronkelweg toegankelijk is.

Wat betekent deze kaarsrechte en naakte gestalte ? Zij schijnt wel de gulden regel te kennen, die haar toelaat orde te scheppen in het heelal. Voor haar bestaat geen chaos, maar haar rustige intuïtie, steunend op een verfijnde geometrische geest, voert haar tot de kern Naast dit zwaartillende Germaanse beeld, is het *geheime voorstel* verwijderd dan de Melancholia van Dürer. De Melancholia is somber, onrustig, fel bewogen, door wat ze weet even sterk als door wat ze niet weet ; ze schijnt verdwaald in het moerassige woud van haar gedachten. Naast dit zwaartillende Germaanse beeld, is het „geheime voorstel" van Suzanne van Damme uitgesproken Provencaals en zelfs Grieks ! Er worden geen vragen gesteld ; enkel de bevestiging van een rechtopstaand, naakt lichaam in de ruimte, meetkundige instrumenten, de stellige verzekering dat er orde heerst, dat er een muziek der sferen bestaat en dat het ons toegelaten is er van te genieten.

Dit is ongetwijfeld het beste uit de boodschap die Suzanne van Damme ons brengt. Haar laatste periode, die enigszins verwant is aan Delvaux, soms zelfs aan Salvador Dali en ook aan Jeroen Bosch, schijnt alle vroegere sporen uit te wissen. Zij slaat een weg in, die minder rustig blijkt en waar een gewilde wanorde heerst. Maar toch worden wij vooral getroffen, in alles wat zij geschilderd en getekend heeft, van haar jeugd tot haar volledige rijpheid, door dit verstandelijk evenwicht, door dit zoeken naar een weloverwogen bouw van het landschap en het lichaam, maar voornamelijk naar een cosmische orde. Het is alsof zich achter de schilder een Grote Bouwmeester bevindt, die haar inspireert en haar soms bij de hand leidt, haar penseel vasthoudt en aantoont dat de chaos niet bestaat, maar dat elk voorwerp zijn eigen plaats inneemt, zijn eigen schoonheid en zijn eigen betekenis heeft.

Ook haar portretten komen dit bevestigen. De trouwe weergave van het model, de bezadigde stielkennis verraden een intelligentie, die door

niets wordt verstoord maar die bezit kan nemen van alles wat zij waardeert. Of het nu om een portret van Franz Hellens gaat, om een van Marcel Lecomte of om een van M. G. van Geluwe, altijd en overal treffen wij hetzelfde klare doorzicht aan, dezelfde nederigheid ten opzichte van de werkelijkheid ; om het met één woord te zeggen : hetzelfde meesterschap.

Het zou nochtans verkeerd zijn, deze neiging te sterk te beklemtonen. Indien het waar is, dat Suzanne van Damme een voornaam deel van haar geest verpand heeft aan de klaarblijkelijkheid, aan de heldere en duidelijke gedachte, aan het gevoel voor evenwicht, dan is er toch onlangs een ander deel tot uiting gekomen, dat haar naar het ongewone voert, naar de helse schittering, naar het duivels genoegen het aanschijn van de wereld te veranderen. Zoals Bruegel en Jeroen Bosch, vindt zij graag monsters uit. Maar Bruegel en Bosch overgoten deze monsters met een bruin en rood licht of spreidden er een gulden schaduw over uit, die hen een soort koninklijke veerkracht verleende. Suzanne van Damme sleept haar vormloos en misvormd volkje mee in een bevroren wereld, die wel het voorgeborchte schijnt van het Niet. Het is het rijk van de kille koude, waar niets meer groeien kan. De Geest die alles Ontkent staat te pronken en wringt zich in onbeschrijflijke bochten, boven op een ijszee, die wegdrijft in de eindeloze nacht.

Deze wezens (kunnen zij nog wel zo genoemd worden ? Het zijn veeleer beeltenissen, cijfers of hiëroglyphen) zien er noch als dieren, noch als planten uit. Ziehier een menselijk gelaat, dat uitloopt in papieren snippertjes ; het masker van een vrouw met armzalig haar, rust op een lichaam, dat eigenlijk geen lichaam is, maar het schema van een viool ; nog een gelaat (alleen de menselijke gelaatstrekken blijven behouden in deze ontredderde wereld, die al het andere wat menselijk is schijnt te hebben overboord geworpen), het gelaat van een zeer zuivere en zeer mooie jongeling, vastgehecht aan een ongerijmd reusachtig en obsceen vrouwelijk schaamdeel. Hier zien wij tussen twee muurvlakken, die aan Delvaux doen denken, enkele vrouwen die niets vrouwelijks meer hebben dan hun haar en hun kleding, maar hun klederen rafelen uit en laten een lichaam in celluloïd vermoeden ; het lijkt wel een stel oude poppen, die door een groot ziek kind werden gebroken. Ziehier tenslotte vier in zwachtels gewikkelde geraamten, die wellicht aan mensengeraamten zouden doen denken, indien zij er geen enorme poten van een voorhistorisch dier op nahielden, benevens de hals, de kop, de bek en de kuif van een pauw of een andere vogel.

Een hele droommythologie treedt uit de nevelen van een woelige slaap te voorschijn, een wereld waar de Godin triomfeert, die heel onze tijd

beheerst en die Desintegratie wordt genoemd. Wij bereiken hier het antipode van de zinnelijke, op weelderige vormen beluste schilders, die de bazuinen van het vleselijk verlangen lieten schallen : Titiaan, Rubens, Jordaens. Wij betreden een land, dat door de zucht van een geweldige atoombom van alle leven werd beroofd. Alleen enkele spoken dwalen er in rond, de herinnering aan wezens die geboren zijn uit de monsterachtige koppeling van de meest verschillende rassen. Hier heerst niet alleen de Spookgestalte, maar ook de Verwarring. Een daverend hoongelach weerklinkt doorheen de helse taferelen van Bosch of van Bruegel. Hier echter spreidt een doodse stilte zich over een ijsvlakte uit.

Deze bijzondere wereld wordt misschien door een tekening verklaard : zij draagt als titel *De stilte van de mythos*. Een jonge man van een zachte en smartelijke schoonheid, richt zich naakt op temidden van een desolate vlakte, waar alleen maar enkele oude en verminkte standbeelden van overleden goden staan. Is die man met zijn lange haren, die tot op zijn schouders vallen, de laatste der goden of heel eenvoudig de laatste der mensen ? Zijn polsen zijn geboeid. Hij is het beeld van de onmachtige schoonheid, van de verlaten zielen, van de Ontbinding. In onze oren weerklinkt de bedreiging van de dichter :

„Alle landen zonder legende
Zijn veroordeeld te sterven van koude".

Deze man leeft nog. Maar rondom hem strekt zich het land uit van de Dood, het land dat ons in al zijn afschuwelijkheid in de loop van de jongste jaren door Suzanne van Damme wordt getoond. Is dit de profetische visie van een schilder die in de Toekomst blikt ? Misschien. Maar in Suzanne van Damme is te veel evenwicht, te veel gezondheid en te veel rustige intelligentie aanwezig, om zich nog verder op het hellend vlak van de volledige negatie te wagen. Wanneer zij het bittere gelaat van Franz Hellens tekent of het zware masker van Marcel Lecomte, stelt zij dan de onoverwinnelijke weerstand van de Geest niet tegenover de machten der duisternis, die ons bedreigen ? Deze zijde van haar talent is vandaag niet uitgedoofd ; van haar verwachten wij het reddende woord.

Dit besluit is niet bedoeld als een veroordeling der laatste werken van Suzanne van Damme, die door Franz Hellens als „l'envol nuptial" worden gekenmerkt. Ik denk, integendeel, samen met Jean Cassou, „dat er fierheid nodig is om zich in het fantastische terug te trekken". Het is duidelijk dat het Suzanne van Damme niet aan fierheid ontbreekt en dat zij deze richting met een nonchalante en hooghartige beslistheid, maar ook met een ongedwongen natuurlijkheid, als vanzelfsprekend heeft gekozen.

Anderzijds staat het ook vast, dat de wereld van het fantastische moeilijk te verteren is. Indien de mens een machine is, die zowel monsters als goden kan voortbrengen, dan komt het er vooral op aan, dat noch de ene noch de andere hem in de chaos storten. De wereld van Suzanne van Damme is inderdaad niet chaotisch, want wij voelen steeds de aanwezigheid van haar waakzaam verstand. Maar soms toch treft ons een onbehaaglijk gevoel, dat aan een nachtmerrie herinnert en een of ander dodelijk venijn in onze aderen stort. Ongetwijfeld zal Suzanne van Damme ons antwoorden, dat dit juist haar bedoeling was. Zij heeft partij gekozen voor het ongewone, zij buigt ons over de afgrond tot wij er duizelig van worden. Dat is haar recht ; het is misschien zelfs haar plicht. Maar wij kunnen ons afvragen of de hoogste kunst niet moet gegrondvest zijn op het voorbijstreven van een bepaalde toestand : het overwinnen van het onbehagen, het bedwingen van de duizeligheid. Het is ons ook toegelaten te denken, dat de kunstenares die *de ongekende samenkomst* schiep, met zelfzekere tred dit meesterschap tegemoet gaat.

Vertaald door Dr. A. CORBET

BIOGRAFIE

Geboren te Gent, op 22 September 1901.
Academie Gent, Brussel, Vrije Academie l'Effort.
In 1922 begeeft zij zich naar Frankrijk, naar het Zuiden, daarna naar Londen, en exposeert te Chelsea. In 1930 keert zij terug naar Parijs, waar zij tentoonstelt in de salons van de Tuilerieën, bij de Indépendants en in de Galerie Bernheim.
Onder haar litteraire vrienden telt ze F. Hellens, Marcel Lecomte, Collinet enz.
Zij neemt deel aan de grote prijs voor de Franse schilderkunst.
Tentoonstellingen : Zaal Giroux, Brussel ; te Praag ; te Den Haag ; in het Paleis voor Schone Kunsten, Brussel ; in Italië ; op de Biënnale te Venetië ; te Antwerpen ; te Milaan.
Parijs is haar huidige woonplaats.

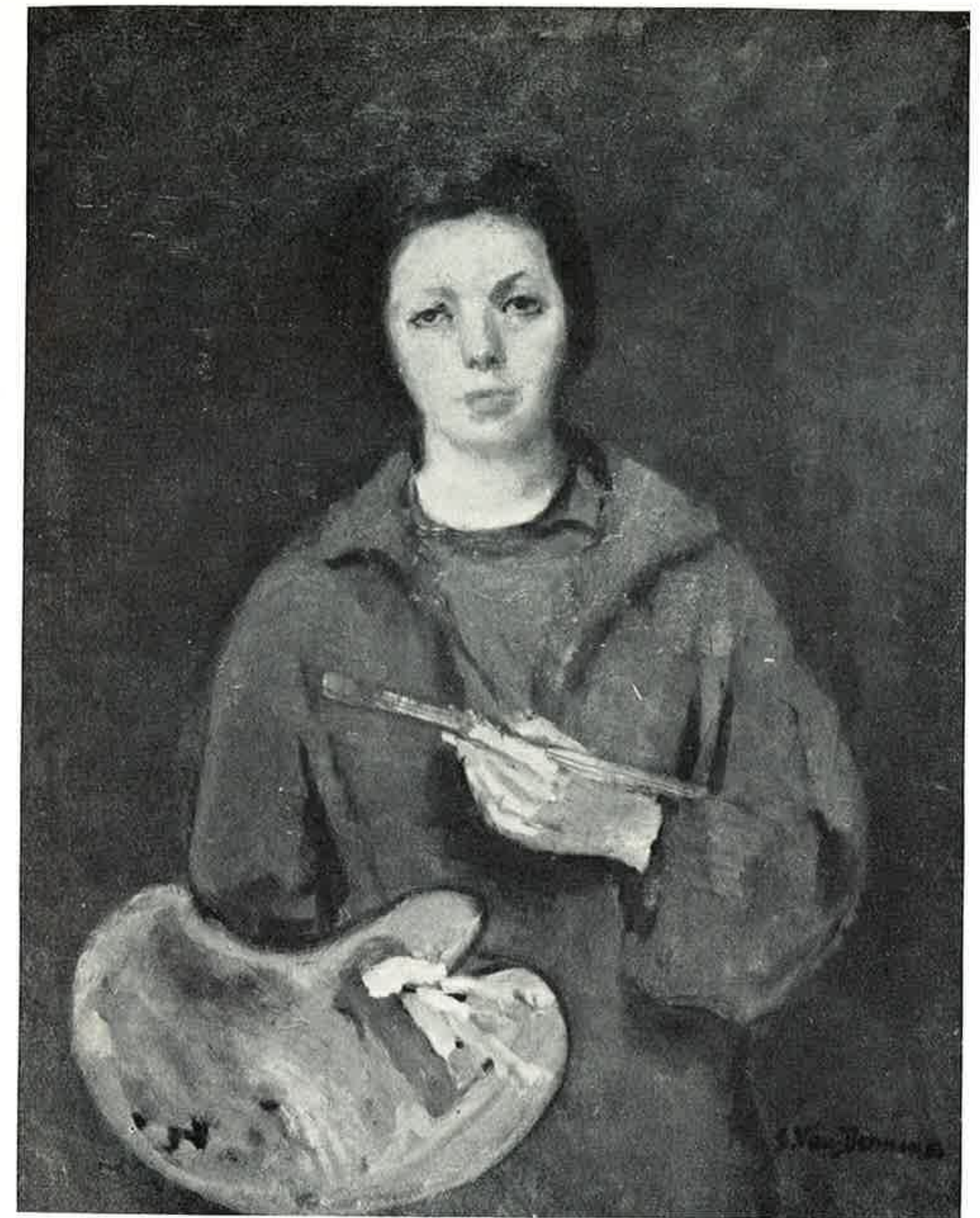
BIBLIOGRAFIE

Marcel Lecomte : *L'œuvre de Suzanne van Damme*. Edit. La Boétie, Brussel, 1946.
Suzanne van Damme : *Les naturels de l'esprit* (tekeningen). Teksten van Paul Collinet. Edit. Fontaine, Parijs, 1947.
Paul Fierens : *Suzanne van Damme*. Brussel, 1948.

LIJST VAN DE ILLUSTRATIES

Stofomslag en nrs 10, 12, 16 en 19 : *foto's Pichonnier frères, Brussel* ; portret van de kunstenares en nrs 11, 13, 18, 20 en 24 : *foto's François Kollar, Créteil (Frankrijk)* ; nrs 1, 2 en 3 : *foto's W. Kessels & M. Endler, Brussel* ; nrs 6, 7, 8, 9, 22 en 23 : *foto's Studio Yves Hervochon, Parijs XIV* ; nr 14 : *foto Paul Bijtebier, Brussel* ; nr 15 : *foto Agenzia Fotografica Industriale, Venetië* ; nr 17 : *foto Lazzari, Parijs* ; nr 21 : *foto Ventimiglia*.

Imprimerie Pressa. S. A.
23, Van der Kellenstraat
BORGERHOUT-ANVERS
(Belgique)

1. *Autoportrait,* 1925. Coll. Van Geluwe.
1. *Zelfportret,* 1925. Verz. Van Geluwe.

2. *Fruits de la mer*, 1921. Coll. G. Weber.
2. *Zeevruchten*, 1921. Verz. G. Weber.

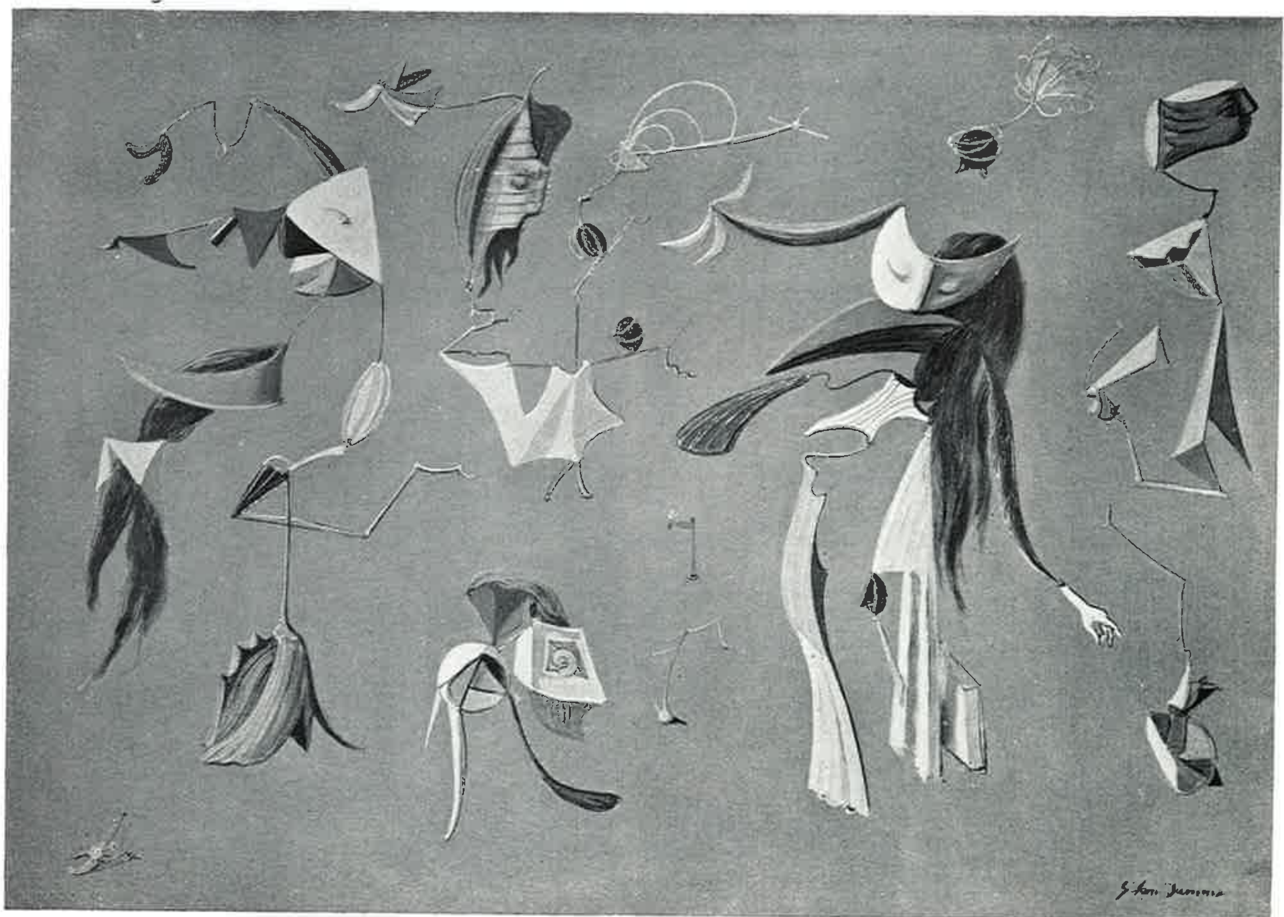
3. „*Les Tuileries*", 1930. Coll. N. Feycrick, Bruxelles.
3. *De Tuilerieën*, 1930. Verz. N. Feycrick, Brussel.

4. *La charité,* 1941. Coll. Agostoni, Milan.
4. *Liefdadigheid,* 1941. Verz. Agostoni, Milaan.

5. *Le visage dans les yeux,* 1941.
5. *Gelaat in ogen,* 1941.

6. *Les messagers des ténèbres,* 1947. App. à l'artiste.
6. *De boden van de duisternis,* 1947. Eig. van de kunstenares.

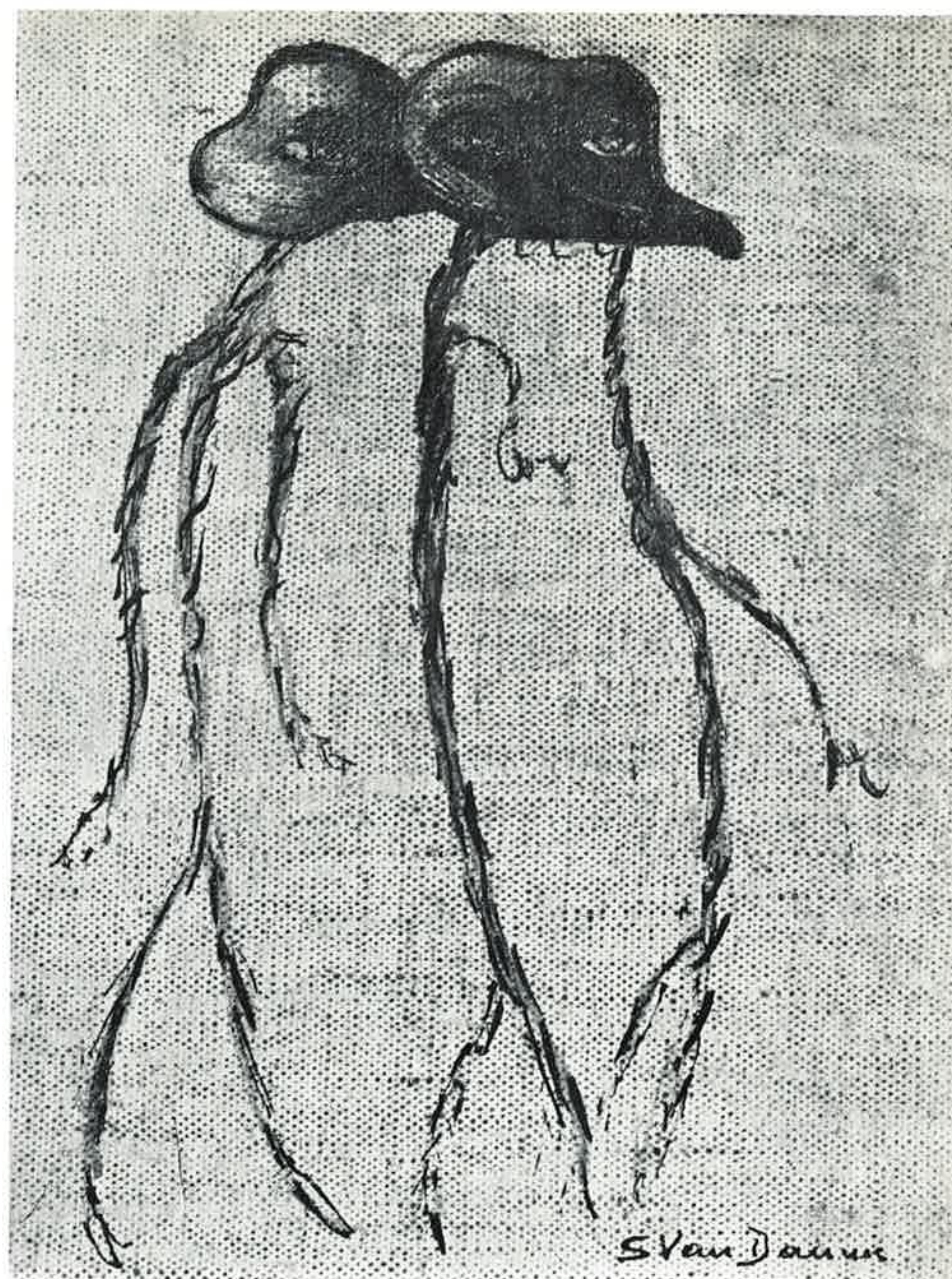
7. *Les antennes d'un dessin,* 1950. Coll. Krahi. Paris.
7. *Voelhorens van een tekening,* 1950. Verz. Krahi. Parijs.

8. *Les yeux vêtus d'artifices,* 1948. App. à l'artiste.
8. *Ogen vol sierselen,* 1948. Eig. van de kunstenares.

9. *Les ligatures du poème.* App. à l'artiste.
9. *Gedicht en binding.* Eig. van de kunstenares.

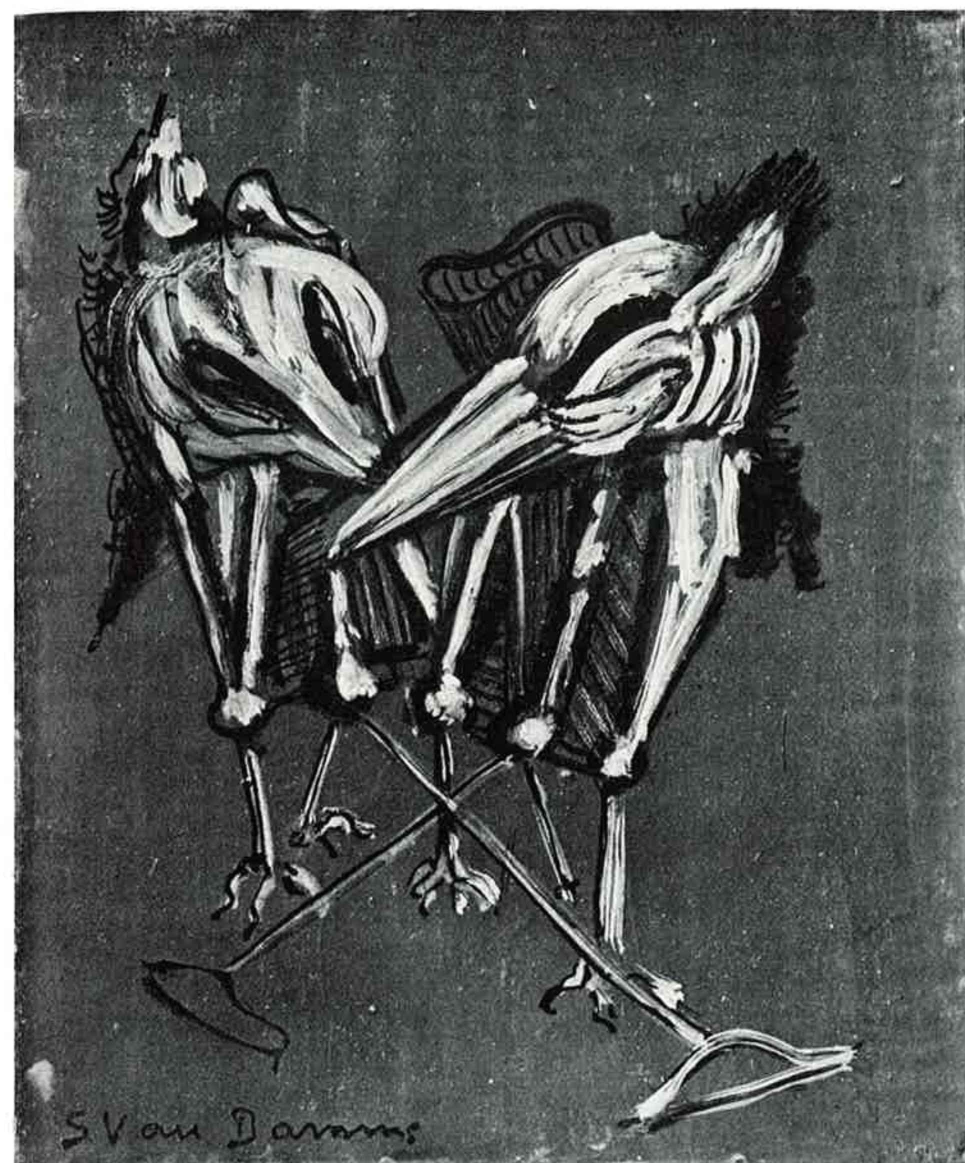
10. *Les messagers,* 1950. Coll. Beatrice Beck.
10. *Boden,* 1950. Verz. Beatrice Beck.

11. *L'autre climat,* 1952. Coll. M. Miller, New York.
11. *Het ander klimaat,* 1952. Verz. M. Miller, New York.

12. *La parturition du miracle*, 1950. Coll. M. Miller, New York.
12. *Baren van een mirakel*, 1950. Verz. M. Miller, New York.

13. *Les ancestrillus*, 1953. Coll. M. Eickholz, Washington.
13. *„Les ancestrillus"*, 1953. Verz. M. Eickholz, Washington.

14. *Sinsalin*, 1952. Coll. Jean Paulhan, Paris.
14. *Sinsalin*, 1952. Verz. Jean Paulhan, Parijs.

15. *L'artificier*, 1953. App. à l'artiste.
15. *De lissenbroeder*, 1953. Eig. van de kunstenares.

16. *Les théoriciennes du regard*, 1952. Coll. Landi, Paris.
16. *Theoreticae van de blik*, 1952. Verz. Landi, Parijs.

17. *L'événement*, 1952. App. à l'artiste.
17. *De gebeurtenis*, 1952. Eig. van de kunstenares.

18. *Le cérémonial d'un grand jeu*, 1951. App. à l'artiste.
18. *Ceremonieel bij groot spel*, 1951. Eig. van de kunstenares.

19. *Les racines d'une jungle*, 1952. Coll. Jean Coppez, Bruxelles.
19. *Wortels van wildernis*, 1952. Verz. Dr. Jean Coppez, Brussel.

20. *La servante de la nuit,* 1954.
Coll. Bolton. Washington.
20. *Dienares van de nacht,* 1954.
Verz. Bolton. Washington.

21. *Les manipulatrices de secrets,* 1948. Coll. Sao Paulo.
21. *Omgaan met geheimen,* 1948. Verz. Sao Paulo.

22. *La lumière de l'écriture.* Coll. Iselin, Paris.
22. *Fonkelende calligrafie.* Verz. Iselin, Parijs.

23. *Le cercle enchanté,* 1954. Coll. M. Fridt, Bruxelles.
23. *Toverkring,* 1954. Verz. M. Fridt, Brussel.

24. *Le ballet proposé,* 1953. Coll. Jacquelin, Paris.
24. *Ontworpen ballet,* 1953. Verz. Jacquelin, Parijs.